

NABAT İBRAHIMOVA

ADPU

hasanovanabat@hotmail.com

MƏKAN MƏZMUNLU SÖZLƏRİN LEKSİK SEMANTİKASI

Açar sözlər: Orxon Yenisey, məkan məzmunlu sözlər, leksik-semantik məna.

Keywords: Orkhon-Yenisei, spatial words, lexico-semantic meanings

Ключевые слова: Орхон-Енисей, пространственные слова, лексико-семантические значения

Obyektiv xarakter daşıyan qanun və kateqoriyaları nitqdə formalaşdırən, gerçəkləşdirən və ifadə edən dil vahidləridir. Dil vahidlərinin də gücü elə bundadır.

Dildə reallaşan, gerçəkləşən fəlsəfi anlayışlar sisteminə zaman və məkan anlayışları da daxildir. Onların dildə müxtəlif təzahür formaları vardır. Yeri gəlmişkən onu da deməyə məqsəduyğun sayırıq ki, başqa elmlər kimi dilçilik də ilkin inkişaf mərhələsində fəlsəfənin bir qolu sayılmışdır. Mənəvi və maddi (gerçək) aləm dildə formalaşdığı, reallaşdığı üçün fəlsəfənin əsas başlıca qanunlarının - kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi, əskiliklərin vəhdəti və mübarizəsi, inkar qanunlarının da dilə aid olmasına təbii baxılmalıdır. Bir sıra mühüm, əhəmiyyətli terminlər, sözlər, kateqoriyalar və nəzəri müddəalar, konsepsiyalar dilçiliklə fəlsəfə arasındakı qarşılıqlı əlaqənin, münasibətin varlığını təsdiqləyir. Bunun kökünü dilin dilxarici aləmlə, şüurla, təfəkkürlə sıx bağlılığında, daxili vəhdətində axtarmaq lazımdı. İnsan şüurunda, təfəkküründə müxtəlif anlayışların yaranmasını, formalaşmasını təmin edən dil vahidləridir. Dil vahidləri termini geniş anlayış bildirir. Buraya fonemlər, morfemlər, söz birləşmələri, sözlər, cümlələr və mətn daxildir.

Araşdırmalarda zaman və məkanın hansı mənalara ifadə etdikləri göstərilmişdir. İlk öncə dilimizin izahlı lüğətinin 3-cü cildinin 328-329-cu səhifələrində oxuyuruq: “məkan is. (ər.) I. Bir adamın, şeyin sakin olduğu yer, oturulan yer, yurd (Ağa Salman) O sərbazların adı və məkanı sizə məlumdurmu? M.F.Axundzadə. görürəm mən yuxuda hər axşam; O mübarək məkanı çox sevirəm. A.Səhhət. II. Ümumiyyətlə yer. Qərib-qərib, qəmgin-qəmgin ötərsiz; Üz tutubsuz nə məkana, durnalar?! M.V.Vidadi” III. Fəls. Materiyanın varlığını həcm və ölçü ilə səciyyələndirən əsas ümumi, obyektiv formalarından biri: məkan və zaman kateqoriyası, məkansız (sif.). Məkanı, yeri, yurdu olmayan, yersiz-yurdsuz. Lətif zara gəlmiş bir məkansız quş; Pünhan sirr içində olubdur bihuş. “Lətif şah”. (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. III cild. Bakı “Şərq-Qərb”, 2006, s. 329)

Məkan materiyasının mövcudluq formalarından biridir. Məkan anlayışı şeylərin yanaşı mövcudluğunu və bir-birindən asılı olmasını, ölçüsünü, bir-birinə nisbətən yerləşməsini ifadə edir.

Məkan anlayışına və bu anlayışı nitqdə gerçəkləşdirərək formalaşdıran, ifadə edən dil vahidlərinə müsbət münasibətin kökü çox qədim, əski zamanla bağlıdır. Məkan anlayışı ilə yaranmış inanclar olduqca əski dövrlərdə yaşamış yaradıcı, müdrik insanların zəngin təfəkkürünün məhsuludur. Ən müqəddəs insanların, qəhrəmanların, onların atlarının, boz atlarının, qır atlarının məkanla bağlılığı danılmaz həqiqətdir. Bütün varlıqların, inancların məkanla bağlılığı vardır. Onları məkandan kənarda, xaricdə təsəvvür etmək mümkün deyildir. Məkan anlayışlarının lingvistik formalarını- ifadə görümlərini öyrənərkən yalnız lingvistik qaynaqlarla qənaətlənmək olmur. Belə xarakterli araşdırmalar ilahiyyatdan, tarixdən, ədəbiyyatşünaslıqdan bəhrələnməyi tələb edir.

Məkan anlamlı sözlər sırasında torpaq adı da diqqəti cəkir. Xalqımızın torpağı müqəddəs saydığı məkana müsbət münasibətin göstəricisidir. Məkan və torpaq anlayışları, eləcə də həmin anlayışların lingvistik ifadə görümləri olan məkan, torpaq sözləri arasında möhkəm semantik bağlılıq onları leksik-semantik ekvivalent adlandırmağa imkan verir. Torpağın Azərbaycan xalqı arasında çox müqəddəs sayılması ərənlərin hətta ot bitməyən, azsulu torpaqları yüksək dəyərləndirmələri, belə torpaqlar üçün də canlarını qurban verməyə hazır olmaları, bir qarış belə geri cəkilməmələri ulu ata babalarımızın onu bizə-öz nəvə-nəticələrinə miras vermələri, torpağa and içmələri məkana sevgidən, məhəbbətdən xəbər verir. Çünki torpaq da məkandır, yetərinəcə məkandır. Abidələrdə torpaq anlayışı ilə bağlı sözlər çoxdur: yer (KTÇ 4,13), yol (MÇ 11), əkinlik (BXçm), kışlağ (İB 79,87).

Xalqların tarixinin müxtəlif məkanlarla bağlılığının danılmaz həqiqət olduğu sübut olunmuşdur. Xalqın tarixi yaşadığı məkanla qırılmaz tellərlə bağlıdır. Məkandan ayrılıqda tarix yoxdur.

Müəyyən xalqın yaxud xalqların aşkara çıxarılmasında, müəyyən edilməsində onların maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində böyük, önəmli rol oynayan maddi-əşyavi dəlillər ayrı-ayrı konkret məkanlarda üzə çıxarılır, aşkarlanır. Belə faktlar gerçək aləmdə məkanın çox dəyərli rolundan söhbət açmağa imkan verir.

Qədim türklərin şüurunda məkan anlayışının formalaşmasında onların mifoloji dünyagörüşlərinin, şüurunun, düşüncələrinin çox böyük rolu olmuşdur. Digər bəşər övladları kimi qədim türklər də ətraf aləmi qavramağa cəhd göstərmiş, varlıqların, hadisələrin fantastik izahını verməyə çalışmışlar. Qədim türklər yaratdıqları miflərlə dünyanın fantastik izahını verəndə hadisələrin həqiqi olduğuna inanmışlar. Çünki yaratdıqları fantaziyada şüurlu fəaliyyətləri öz əksini tapmışdır. Digər qədim xalqlar kimi qədim

türklərin də şüuru öz inkişafının aşağı pilləsində olmuşdur. Mifi yaradan insanın şüurunun öz inkişafının aşağı pilləsini əks etdirməsi, onun təbiətdən ayrılı bilməsinə imkan verməmişdir. Şüur səviyyəsi aşağı olanlarda belə təsəvvür yaranmışdır ki, ağac, çay, dağ və s. kimi təbiətin müəyyən canlı hissələri, elementləridir. Buna görə də qədim türklərə mənsub insanlar dağın, ağacın, çayın və s. canlı olduğunu düşünmüş özlərinə məxsus əlamətləri, xüsusiyyətləri həmin varlıqların üzərinə keçirmişlər. Belə şüurun daşıyıcıları təbiətlə ünsiyyətə girməyə çalışmış, təbiətin onları başa düşəcəyinə inanmışlar. Əksər xalqların, o cümlədən qədim türklərin mifoloji kosmoqonik təsəvvürlərində dünya üç qatlı olmuşdur. Yəni, yaşadıkları dünyadan başqa yeraltı və yerüstü dünyanın varlığına, onlarda da yaşayışın hökm sürdüyünə inanmışlar. Türklərin dini-fəlsəfi görüşləri də böyük maraq doğuran məsələlər sırasına daxildir. Türklər islamdan öncə müəyyən dini-fəlsəfi görüşlərin daşıyıcıları olmuşlar. Bu dini-fəlsəfi görüşlərdə qədim türklərin maddi gerçəklik həyatı haqqında düşüncələri əks olunmuşdur.

Türklərin islamaqədərki dini-fəlsəfi dünyagörüşlərinin təhlili hansı dini sistemlərin çərçivəsində yaşamalarından asılı olmayaraq bütün dövrlərdə tək tanrıya inancların sabit və güclü xarakter daşdığını göstərir. Ancaq aparılan araşdırmalar türklərin mənsub olduqları dinlərə münasibətdə fanatik mövqe tutmadıqlarını söyləməyə əsas verir. Buna görə də məşhur alim Bartold Dədə Qorqud Oğuzlarında dini təəsübün olmadığını söyləmişdir. Bunu Dəli Domrulun Əzrailə mübahisəsini gerçəkləşdirən hissədə görmək mümkündür. Oğuz qəhrəmanı Dəli Domrulun axirətlə bağlı bilgisinin və qorxusunun olmamasını da dini təəsübün zəifliyinin göstəricisi kimi dəyərləndirmək mümkündür. Bartold islamdan öncəki Oğuz türklərində cəhənnəm və cəza qorxusunun olmadığını yazanda buna əsaslanmışdır. Bununla belə islamdan qabaqkı adətlərini deyil, daha çox qədim inanclarını, eləcə də şamanizmin ayinlərini qorumuş, Dədə Qorqudun “Sassı dilli” gürcülər və abxazlarla islam dini üçün savaşımış, ara-sıra arı sudan abdest alıb iki rükət namaz qıldıqları da göstərilir.

Məkan və zaman anlayışlarının reallaşmaları, gerçəkləşmələri yalnız dillə bağlıdır. Bu fəlsəfi, məntiqi anlayışların müxtəlif ifadə görümləri vardır. Məkan və zaman anlayışlarının linqvistik ifadə görümlərinin, yaxud təzahür formalarının çoxcəhətliliyi, mürəkkəb strukturları onların tədqiqini çətinləşdirir. Həmin anlayışların linqvistik təzahür formalarının, yaxud ifadə görümlərinin araşdırılması prosesində qarşıya çıxan çətinliklər istər zaman, istərsə də məkan anlayışının linqvistik ifadə görümlərinin daxili quruluşunun mürəkkəbliyi ilə izah edilə bilər. Bu tədqiqat obyektlərini dillə dilxarici aləmin qarşılıqlı əlavə və münasibətləri zəminində-fonunda araşdırmaq mümkündür. Dillə xarici aləm, gerçəklik arasında əlaqə probleminin öyrənilməsi baxımından dünyanın müxtəlif sistemli dilləri arasında ümumi,

oxşar və fərqli xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaq mümkündür. Araşdırmalarda tipoloji metodlardan bəhrələnmək, onların dilçiliyin ayrı-ayrı sahələrinə, şöbələrinə tətbiqi uğurlu elmi-nəzəri nəticələr əldə etməyə, linqvistik məsələlərin, kateqoriyaların dəqiqliyinə inam yaratmağa xidmət göstərir. Tipoloji araşdırmalar aparmaqla bütün dillərdə özünü göstərən, yaxud onların heç birində gözü çarpmayan hansısa xüsusiyyətlərdən danışmaq, söhbət açmaq mümkündür. Tipoloji yönümlü tədqiqatlar qohum, yad dillərə aid hadisələri, faktları bir-biri ilə bağlamağa, bir hadisəyə söykənərək, başqa bir hadisəni qabaqcadan aydınlaşdırmağa, tapıb üzə çıxarmağa imkan verir. Tipoloji araşdırmalar dilin ümumi nəzəriyyəsini yaratmaqda, dil universalilərinə müəyyənləşdirməkdə böyük rol oynayır.

Dünya dillərinin öz fərdi xüsusiyyətləri ilə fərqlənməsi, qohum dillərin lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu baxımından bir-birinə oxşaması, yaxın olması təbiidir. Bunun səbəbi onların bir ulu dildən törəmələridir.

Qrammatik məkan fəlsəfi məkanın əsasında yaranmışdır. Burada qrammatik məkan linqvistik, fəlsəfi, yaxud obyektiv məkan isə fəlsəfi anlayışı bildirən terminlərdir. Anlayış təfəkkür, termin sözləri isə dil vahididir. Dil vahidləri, yəni sözlər, terminlər onlara uyğun anlayışların təfəkkürdə yaranıb formalaşmasını təmin edir. Obyektiv anlayışların dildə müxtəlif linqvistik ifadə görümləri içərisində qrammatik kateqoriyalar da vardır. Bu və ya digər anlayışın linqvistik ifadə görümləri içərisində qrammatik kateqoriyası olmayan dillərə rast gəlinir. Məsələn: Azərbaycan dilində cins kateqoriyası yoxdur. Lakin həmin anlayışı ifadə edən leksik və sintaktik vasitələr vardır.

XX əsrin əvvəllərində Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsinin yaranması ilə bağlı alimlərin məkan və zaman ənənəvi anlayışlarına yenidən baxmalarının başlanğıcı qoyuldu. Ümumi nisbilik nəzəriyyəsinin mahiyyətinin yığcam şəkildə, formada izahını verən Eynşteyn yazırdı ki, mahiyyət belədir: əvvəllər düşünürdülər ki, əgər hər hansı möcüzə nəticəsində bütün maddi cisimlər birdən yox olsaydı da, məkan və zaman qalardı. Nisbilik nəzəriyyəsində isə cisimlər ilə birlikdə həm də məkanın, zamanın yox olması göstərilir. Bu mühakimə F.Engelsin məkan və zaman haqqında dedikləri ilə tam uyğun gəlir. O, məkan və zamanın materiyadan ayrılmazlığını göstərmiş, onları materiyasız beynimizdə mövcud olan boş, mənasız, mücərrəd anlayışlar adlandırmışdır.

Məkan məzmunlu sözlərin leksik semantikasının həqiqi elmi izahını varlığın- materiyanın mövcudluq formaları fonunda vermək mümkündür.

Məkan və zamanın varlığın, materiyanın mövcudluğunun obyektiv real formaları olması bunu tələb edir. Gerçəklikdəki bütün cisimlər, hadisələr, proseslər müəyyən zamanda, məkanda mövcuddurlar. Həm məkanın, həm də zamanın real götəriciləri vardır. Onların gerçəkləşdikləri

mənbə dildir. Bu baxımdan o, ən böyük məkandır. Məkan maddi cisimlərin, hadisələrin müəyyən yer tutumunu, zaman isə cisim və hadisələrin müəyyən ardıcılıq və sürəkliliklə davam etməsini, dövrlər, mərhələlər üzrə inkişaf etməsi xassəsini ifadə edir. Məkan və zaman obyektivdir, insan şüurundan asılı deyildir. Məkan zamanın sonsuzluğu, tükənməzliyi konkret cisimlərin, hadisələrin sonluğunun vəhdəti, məcmusu ilə bağlıdır. Gerçəklikdəki bütün cisim, hadisə və proseslər dördölçülü məkan-zaman xassələrinin daşıyıcılarıdır. Yəni hər bir maddi cismin məkanda üç ölçüsü vardır: uzunluğu, eni, hündürlüyü. Zamanın isə yalnız bir ölçüsü vardır. Cisimlərin zamanca ancaq keçmişdən gələcəyə doğru yönümdə hərəkət etmələri, keçmişi qaytarmağın mümkünsüzlüyü danılmaz həqiqətdir. Digər adlar kimi məkan məzmunlu sözlərin əmələ gəlməsində, onlara məxsus semantik incəliklərin gerçəkləşməsində də dilarxası faktorların böyük rolu vardır. Dilin leksik semantik sistemində məzmun və formaca xüsusi maraq doğuran məkan mənalı sözlərin dəyəri ölçüyəgəlməzdir. Çünki bütün söz qrupları məkan-zamanın dialektik birliyinə söykənir. Zəhəri estetik və mənəvi gözəlliklər, tarixi hadisələr, təbiət hadisələri məkanla zamanın dialektik vəhdətinin göstəricisidir. Elmdə zaman məkan konsepsiyası insan təfəkkürünün dünyanı dərk etməsindən xəbər verir. Zaman və məkanın bir- birindən ayrılmazlığı qəbul edilmiş, təsdiqlənmiş həqiqətdir.

Göytürk yaxud qədim türk yazılı abidələri də müəyyən zamanda, məkanda yaranıb formalaşmışdır. Söz qruplarının hamısı məkan-zaman səciyyəlidir. Müəyyən zamanda, məkanda təşəkkül tapmış türklər qədim tarixin, mədəniyyətin yaradıcılarından (1, 3).

Türk xalqlarının milli düşüncələrini, zəngin mənəvi aləmlərini, dil tarixini yaşadan möhtəşəm qədim türk yazılı abidələrində - V-VIII əsr xalq danışığı dilini əks etdirən ədəbi dildə məkan məzmunlu sözlər: iç (daxil), arx, art, çet (sərhəd), senir (dağ silsiləsi), kaya (qaya), yış (meşəli dağ), tağ, ügür (çay), ötüken, yış (yer adı), Tüpüt (Tibet), Şantur (Şandur-Çində), tuluy (dəniz) və s. vardır.

Məkan məzmunlu sözlərin leksik semantikasi dedikdə onların təklikdə ifadə etdikləri, bildirdikləri məkan, yer mənalı nəzərdə tutulur. Məkan məzmunlu sözlər dildə məkan, yer mənası əsasında eyni qrupa aid sözlər olsalar da leksik semantikalarına görə, yəni məna incəliklərinə görə bir-birlərindən fərqlənir. Daha doğrusu, ayrılıqda, təklikdə bildirdikləri məna incəlikləri-semantik çalarlıqlar onları ayırır. Ayırıcı, fərqləndirici konkret mənalı onların bir-birindən seçilməsini, fərqlənməsini təmin edir. Bu səbəbdən də məkan məzmunlu sözlərin leksik-semantikasi anlayışı, termini yaranmışdır. Leksik semantikaları məkan mənalı sözləri bir birindən fərqləndirir.

Qədim türk yazılı abidələrinin lüğət tərkibi, həmin abidələrin leksikası, terminləri ilə qədim türk yazılı abidələrində məkan anlayışının leksik semantik ifadə görümlü, yaxud göstərilən, yəni adıçəkilən abidədə məkan mənalı sözlərin leksikası termini arasında həm ciddi yetərincə forma, həm də məzmun fərqi var. Başqa cür desək bu terminlər müxtəlif fərqli anlayışların linqvistik ifadə görümləridir. Göstərilən adlar onların məzmunundan xəbər verir.

Orxon-Yenisey abidələrində məkan anlayışının linqvistik ifadə görümləri, yaxud Orxon-Yenisey abidələrində məkan mənalı sözlər, eləcə də Orxon-Yenisey və ya qədim türk yazılı abidələrində məkan mənalı sözlərin leksikası terminlərinin hər birini işlətmək mümkündür. Lakin düşünüb daşındıqdan sonra “göytürk yazılı abidələrində məkan anlayışı linqvistik ifadə görümləri” terminini işlətməyi ona digərlərinə nisbətən üstünlük verməyi məqsəduyğun saydıq. Onu da deyək ki, onların hər üçü əsasən bərabərhüquqlu terminlərdir.

Leksik-semantik ifadə görümləri dedikdə dilin ən başlıca, əsas, ən işlək və aparıcı vahidi, yəni söz nəzərdə tutulduğu, başa düşüldüyü üçün göstərilən abidələrdə məkan anlayışının leksik-semantik ifadə görümlərinə həmin anlayışın digər linqvistik ifadə görümlərinə nisbətən üstünlük verilməsini qanunauyğun hal saymaq mümkündür. Bunu dil sistemində başqa vahidlərlə müqayisədə, tutuşdurmada sözün mərkəz mövqe tutması ilə əlaqələndirə bilərik. Belə ki, dilin bütün digər vahidlərinin varlığı birbaşa sözlə bağlıdır. Fonetik, orfoepik, orfoqrafik, semantik, frazeoloji, derivotoloji, morfoloji, sintaktik işlər söz üzərində aparılır. Sözdən ayrılıqda heç bir fonetik, fonomorfoloji, orfoepik, orfoqrafik, semantik, frazeoloji, derivotoloji, morfoloji və sintaktik anlayışlara linqvistik rəng vermək, onları dildə gerçəkləşdirmək mümkün deyildir. Söz müxtəlif rəngarəng anlayışları dildə reallaşdıran, linqvistik həqiqətə çevirən təsiredici, yaradıcı, törədici faktdır. Sözün bir-birindən fərqli anlayışlara, leksik-semantik ifadə görümlərinə dildə, onun şifahi və yazılı qolunda -qədim yazılı abidələrdə, müxtəlif ədəbi növ və janrlarda yaradılan bədii əsərlərdə böyük təsir gücü vardır. Tarixi kateqoriya olan dilin onu yaradan insanların-xalqların formalaşması tarixi ilə bağlılığı danılmaz həqiqətdir. Müəyyən sözlər bu bağlılığın parlaq göstəriciləridir.

Məkan anlayışının leksik-semantik ifadə görümləri terminini təyin edən, müəyyənləşdirən leksik-semantik hissədəki leksik və semantik sözləri bir-birindən fərqlənir. Leksik və semantik mənalarda arasında yaxınlıq, oxşarlıqla yanaşı onların fərqləndirilməsi həmin sözlərin-terminlərin ayrı-ayrı anlayışları bildirməsi göstərilən leksemlərin eyniləşdirilməsinə imkan vermir. Sözün leksik və semantik mənalara arasındakı yaxınlıq, bəzən bir-birinin üstə düşməsi fikri irəli sürülsə də onların müxtəlif mənalara

adlandırılması qənaətinə gəlinir. Semantik məna sözün leksik mənasına tabe vəziyyətdə işlənən, leksik məna ilə bağlı fəaliyyət göstərən, həmin (leksik) məna fonunda üzə çıxan müəyyən fərqli çalarları bildirir.

Türk dillərinin istər əski dövrə, istərsə də müasir dövrə aid leksikasında məkan adları xüsusi yer tutur. Məkan mənası ayrı-ayrı adlarla qruplaşdırılan söz qruplarını birləşdirir. Məkan mənası həmin anlamlı leksik təbəqələrin semantik nüvəsini təşkil edir. Onlar bir ana məna əsasında birləşsələr də özlərinə məxsus semantik incəlikləri ilə seçilirlər. Semantik incəlikləri, yəni məna incəlikləri müxtəlif adlarla tanınan leksik- semantik söz qruplarının müstəqilliyini təmin edir. Ayrı-ayrı adlarla tanınan məkan mənalı leksik-semantik, yaxud tematik söz qrupları mikrosistemlərdir. Həmin söz qrupları-lingvistik təbəqələr məkan anlayışının lingvistik təzahür formalarının cəmi birliyi mənasını bildirən məkan leksikanın tərkib hissələridir. Məkan anlayışını dildə formalaşdıran və gerçəkləşdirən sözlərin toplusu makroleksika sayılır. Bu makroleksika bir sıra mikrotematik layı öz daxilində birləşdirir. Məkan anlayışlarını bildirən sözləri, daha doğrusu, adları cəm şəkildə özündə birləşdirən makro xarakterli məkani leksikanı bütövlükdə müasir dilçilik elminin tələbləri səviyyəsində anlamaq üçün məkan anlamlı konkret söz qruplarının semantik sistemini, onlar arasındakı qarşılıqlı münasibəti, bağlılığı bilmək həmin leksik-semantik qatların fərqləndirici əlamətlərini lingvistik təhlil etmək çox vacibdir. Makro məkanın lingvistik ifadə görümləri dedikdə məkan obyektlərinin adları, maddi obyektlərin müəyyən adları, cəhət adları, üçölçülü məkan adları gözümüzdə canlanır. Adları çəkilən söz qrupları məzmun və mahiyyətə bir-birindən fərqlənir. Məkanı obyekt adları ayrı-ayrı mahiyyətli sözlərin, ifadələrin qarşılıqlı semantik münasibətlərinin lingvistik daşıyıcılarıdır. Maddi obyekt adlarının əlaqələndirilməsində “mərkəz-ucqar” əks məna prinsipinə əsaslanılır. “Mərkəz-ucqar” bir- birinə əks real yerlər-məkanlardır. Bu gerçək varlıqlar (məkanlar) əsasında mərkəz və ucqar anlayışlar formalaşmışdır. Həmin anlayışların əmələ gəlməsi dildəki məkan mənalı sözlərlə bağlıdır. Başqa cür desək, ümumi coğrafi mənalı, yəni ümumi məkan bildirən mərkəz və ucqar sözləri göstərilən anlayışların yaranmasını təmin etmişdir. Ümumiyyətlə, dilin lüğət tərkibindəki bütün leksik-semantik tematik söz qrupları, yaxud sözlər eyni (sözlərə uyğun) anlayışların yaranıb formalaşmasında əsas həlledici funksiyanı yerinə yetirir. Belə faktlar dil-təfəkkür söz anlayış (məfhum), hökm cümlə qarşılıqlı münasibətlərində dilin sözün və cümlənin üstün mövqedə dayandığını sübut edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. N.Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti 4 cildə. III cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, s. 329
3. Məmmədov Y. ORxon-Yenisey abidələrində adlar (isim, sifət, say, əvəzlik), I c., Bakı: API, 1979-113 s; II c., Bakı: API, 1981, 111 s.
4. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı Yazıçı, 1993, 391 s.
5. Rəcəb Ə. Göytürk dilinin morfologiyası. Bakı, 2002
6. Əliyev Y. Qədim türk (runik) yazılı abidələrinin dili. Magistr hazırlığı üçün dərs vəsaiti. Bakı, “Nurlan”, 2004 – 182 s.
7. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности. VIII в. Алма-Ата: Наука, 1971, 380 с.

Н.Ибрагимова

Лексическая семантика пространственных слов

Резюме

Понятие пространства в Орхон-Енисейских памятниках является одной из наиболее распространенных форм всех материальных систем и процессов. Для описания пространственных понятий, или, точнее, для описания макро-специфической лексики, которая объединяет имена в целом, на уровне требований современной лингвистической науки важно провести лингвистический анализ семантической системы пространственных конкретных групп слов, взаимоотношений между ними и особенностей этих лексико-семантических слоев.

Лингвистическое выражение пространства объясняется с точки зрения требований современной лингвистики, которые являются характерными носителями лексико-семантических, морфологических и синтаксических характеристик.

В статье были выявлены интересные особенности происхождения пространственного понимания и пространственных слов в орхон-енисейских памятниках, а также различие между их лексико-семантическими значениями и обще-схожими признаками.

N.Ibrahimova

Lexical semantics of spatial words

Sammary

The concept of space in the Orkhon-Yenisei monuments is one of the most common forms of all material systems and processes. To describe spatial concepts, or, more precisely, to describe macro-specific vocabulary that combines names in general, at the level of the requirements of modern linguistic science, it is important to conduct a linguistic analysis of the semantic system of spatial specific groups of words, the relationship between them and the features of these lexical-semantic layers.

The linguistic expression of space is explained in terms of the requirements of modern linguistics, which are characteristic carriers of lexical-semantic, morphological and syntactic characteristics.

The article revealed interesting features of the spatial understanding of words, as well as the distinction between their lexical-semantic meanings and common features in Orkhon-Yenisei monuments.

Rəyçi: Nizami Xuduyev

Filologiya elmləri doktoru, professor